Η κατάρρευση του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος, με επίκεντρο τη κρίση αξιοπιστίας της πολιτικής, την εποχή της αλληλο-εξαρτώμενης, παγκόσμια, και επιμερισμένης, ευρωπαϊκά, κυριαρχίας[1]

του Αντώνη Μανιτάκη

Περίληψη: *Στη μελέτη αυτή, που συντάχθηκε στις αρχές του 2012, με αφορμή συνέδριο αφιερωμένο στη μνήμη του Δημήτρη Τσάτσο, ο συγγραφέας επανερχόμενος ουσιαστικά σε προγενέστερες, δημοσιευμένες θέσεις του, υποστηρίζει ότι από το «Μνημόνιο» του 2010, ήδη, σηματοδοτείται το τέλος του μεταπολιτευτικού πολιτικού παραδείγματος με χαρακτηριστικά συμπτώματα τη κατάρρευση του πολιτικού και κομματικού συστήματος, κυρίως του δικομματισμού, εν μέσω όμως σταθερού και ανθεκτικού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Η Ελλάδα μπαίνει στη νέα εποχή της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς, υπό τη αυστηρή δημοσιονομική επιτήρηση της ΕΕ και με ένα άτεγκτο και βίαιο πρόγραμμα λιτότητας καθώς και πρωτοφανούς δημοσιονομικής προσαρμογής τελώντας σε καθεστώς πλήρους χρεοκοπίας αλλά και πλήρους απώλειας της δημοσιονομικής της κυριαρχίας. Η δημοσιονομική, αστυνομική, επιτήρηση της Ελλάδος,*

[1] Η μελέτη αφιερώνεται στη μνήμη του *Δημήτρη Τσάτσου* για την συμβολή του ειδικά στη ανάδειξη της «αξιοπιστίας» της πολιτικής και των θεσμών, ως στοιχείου συστατικού της νομιμοποίησής τους. Η αναξιοπιστία της πολιτικής είναι, κατά τη γνώμη μου, το πλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα της παρούσας κρίσης νομιμοποίησης της πολιτικής, κάτι που είχε έγκαιρα επισημάνει και αναλύσει ο Δημήτρης. Την τεράστια συμβολή του στην ελληνική και γερμανική επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου είχα την ευκαιρία να παρουσιάσω στο δημόσιο έπαινο που εκφώνησα κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Εδώ απλώς αναπληρώνω, με την ευκαιρία του τιμητικού τόμου, μια παράλειψη του επαίνου εκείνου, επειδή, πιστεύω, ότι αποτελεί για τον ίδιο μια μετά θάνατον δικαίωση της τότε επιστημονικής του ανησυχίας. Τέλος, η μελέτη αυτή του ανήκει και για ένα άλλο πρόσθετο λόγο, διότι διείδε και μελέτησε, από τους πρώτους, τις ιστορικές και θεσμικές αντιφάσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και τόνισε ότι η ενωμένη Ευρώπη δεν μπορεί παρά να είναι, ταυτόχρονα, Ευρώπη και των κρατών και των λαών.

από διεθνείς Οργανισμούς, την ΕΕ και το ΔΝΤ όχι μόνο της οικονομίας της αλλά και της κοινωνικής της ζωής, φαίνεται να αποκτά δομικά χαρακτηριστικά, να έχει προοπτική και διάρκεια και να συναρτάται απόλυτα με την ιδιότητά της ως μέλους της ευρωζώνης. Εισάγει σε μια νέα κανονικότητα, που όλα δείχνουν ότι παγιώνεται. Δεν αποτελεί πάντως μια κατάσταση εξαιρετική και παροδική που θα κάποτε θα φύγει για να επανέλθει η χώρα στην παλιά κανονικότητα. Η νέα πολιτική εποχή που ανατέλλει θα διαφέρει σίγουρα ~~ριζικά~~ από την μεταπολιτευτική. ~~και~~ Δεν μπορεί να κτιστεί ωστόσο σε νέες πολιτειακές ~~νέες δημοκρατικές~~ βάσεις, αν δεν οικοδομηθεί μια νέα σχέση πολιτικής εμπιστοσύνης, πολιτικής εξουσίας και εκλογικού σώματος ή λαού. Η ανάκτηση της αξιοπιστίας της πολιτικής συνολικά και του κύρους της πολιτικής αντιπροσώπευσης αποτελεί το κλειδί επιβίωσης και αναγέννησης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μας.

~~*Άλλαξε ο αρχικός, γενικός τίτλος της μελέτης και έγιναν επιβεβαιωτικές, φραστικές, παρεμβάσεις*~~

Το κείμενο αυτό πρωτο-δημοσιεύτηκε στις Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Τσάτσου, «Δημοκρατία, Σύνταγμα, Ευρώπη στην εποχή της κρίσης», Σαββάλας, 2012 σ. 145-162.

Το τέλος της μεταπολίτευσης και η επώδυνη κυοφορία μιας άλλης εποχής

Ανεξάρτητα από τη θέση που παίρνει κανείς, αρνητική ή θετική, απέναντι στην αναγκαστική υπαγωγή της χώρας μας υπό την επιτήρηση του «Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Στήριξης» με τη σύναψη, αρχικά, της «Δανειακής Σύμβασης Διευκόλυνσης» των 90 δισεκατομμυρίων Ευρώ και με την προσφυγή ταυτόχρονα στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο για άλλα 20 δισεκατομμύρια, εκείνο που διαφαίνεται, ως σίγουρο, είναι ότι το έτος 2010, και ακριβέστερα η 3η ή η 8η Μαΐου, σηματοδοτεί *το τέλος της μεταπολίτευσης και την απαρχή μιας άλλης εποχής*. Μιας εποχής, με ασαφή, δυσδιάκριτα και σφόδρα αμφιλεγόμενα -είναι αλήθεια- χαρακτηριστικά και με συνέπειες που σφάζουν ή προκαλούν δέος, αλλά με προοπτική μακράς διάρκειας και με ενδείξεις διαμόρφωσης νέας ιστορικής περιόδου[2]. Οι αλλαγές που συντελούνται, αλλά κυρίως αυτές που

[2] Ο Κώστας Βεργόπουλος, καθηγητής στο Οικονομικό Τμήμα του Α.Π.Θ. στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Μια εποχή έχει τελειώσει,

προμηνύονται ή καθιερώνονται νομοθετικά εις εκτέλεση του «Μνημονίου» Ι και ΙΙ, προοιωνίζονται, όλες μαζί, ένα σκηνικό ατομικής και κοινωνικής διαβίωσης και κυρίως μορφές εργασίας, απασχόλησης και κοινωνικής ασφάλισης καθώς και σχέσεις κράτους-οικονομίας, κοινωνίας και κράτους, πολίτη και διοίκησης, ριζικά διαφορετικές από αυτές που ζήσαμε την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Βρισκόμαστε μπροστά στην επίπονη ανάδυση ενός κοινωνικού και εργασιακού παραδείγματος, εντελώς διαφορετικού από αυτό που γνωρίσαμε το δεύτερο ήμισυ του περασμένου αιώνα, με διάχυτη πολιτική αβεβαιότητα, αστάθεια και εκτεταμένη κοινωνική ανασφάλεια.

Κατάρα ή ευκαιρία, συνειδητή επιλογή ή αναγκαίο κακό, το αποκαλούμενο σχηματικά «Μνημόνιο», στην πραγματικότητα ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Στήριξης (ΕΜΣ) και σήμερα το Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας, είναι εδώ και είμαστε αναγκασμένοι, ως κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωζώνης, να συμμεριζόμαστε και να συμμορφωνόμαστε με τις κοινές και ομόφωνες αποφάσεις των συλλογικών οργάνων της ΕΕ, είτε συμφωνούμε είτε διαφωνούμε πολιτικά με αυτές. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι *έχουμε απαλλοτριώσει οριστικά τη νομισματική μας κυριαρχία και έχουμε αποδεχτεί οικειοθελώς και ασμένως σοβαρούς περιορισμούς στην άσκηση της δημοσιονομικής μας πολιτικής, πριν από πολλά χρόνια, πολύ πριν από την κρίση χρέους, και ότι η χώρα μας έχει, επί πλέον, συναινέσει επανειλημμένως στην οικονομική της λιτότητας και του ισχυρού ευρώ*. Είμαστε καταναγκασμένοι να προγραμματίζουμε τη ζωή μας με βάση δημόσιες ευρωπαϊκές πολιτικές, που ενδεχομένως δεν αποδεχόμαστε πολιτικά, που ίσως και αποστρεφόμαστε, επειδή πιστεύουμε ακράδαντα ότι μια άλλη Ευρώπη με μια άλλη οικονομική πολιτική, εντελώς διαφορετική, είναι εφικτή και μπορεί ακόμη και τώρα να επιβληθεί με τη συνεργασία όμως και τον συντονισμό των λαών της Ευρώπης.

Το πλέον εύκολο και απλοϊκό μαζί θα ήταν, βέβαια, να αγνοήσουμε την "μνημονιακή" πραγματικότητα και ενεργώντας, όπως πρίν, με περισσή πολιτική ευήθεια, να αρκεστούμε στην ιδεολογική καταδίκη της, στη δαιμονοποίηση και στην γενικόλογη

ζούμε το τέλος της, έστω και αν η αναδυόμενη νέα παραμένει επί του παρόντος αντιφατική και απροσδιόριστη. Οι πιστωτές περιφέρονται με αρπακτική διάθεση δικαστικού κλητήρα, προβαίνουν σε κατασχέσεις και εκποιήσεις, μέσα σε σωρούς πτωμάτων και ερειπίων της εποχής που έχει ήδη εκπνεύσει. Οι οφειλέτες δηλαδή η μεγάλη πλειονότητα των πολιτών, συνειδητοποιούν την αυταπάτη της οποίας υπήρξαν θύματα στη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας» *Κώστα Βεργόπουλου*, Μετά το τέλος. Η οικονομία της καταστροφής και η επόμενη ημέρα, Λιβάνη, 2011, σ. 13

ιδεολογική απόρριψή της προσδοκώντας και προφητεύοντας, ως Κασσάνδρες, την μοιραία ανατροπή της εξ αιτίας των κοινωνικών δεινών που προβλέπουμε ότι θα επισωρεύσει. Η στρουθοκαμηλική αυτή στάση, που καθοδηγείται από έναν αφελή αριστερό βολονταρισμό και διέπεται από έναν αθεράπευτο σοσιαλιστικό ιδεαλισμό, αρνείται να δεί ότι το αποκαλούμενο «Μνημόνιο» δεν αποτελεί ένα ατύχημα ούτε ένα παραστράτημα της πολιτικής μας ζωής, ένα λάθος της οικονομικής ιστορίας, που κάποτε θα εξαλειφθεί χωρίς να αφήσει ίχνη της παρουσίας του. Αλλά μια μοιραία εξέλιξη, που προκλήθηκε από λόγους κυρίως συστημικούς, εν μέρει απρόβλεπτους, που έχουν τις ρίζες τους σε μια παγκόσμια οικονομική κρίση, με κύριο χαρακτηριστικό την κρίση χρέους των κρατών, που κτύπησε κυρίως την Ελλάδα, λόγω του αλόγιστου δανεισμού της, του σαθρού οικονομικού, παραγωγικού, μοντέλου της, του ανερμάτιστου πολιτικού της συστήματος και της παραλυμένης διοίκησής της.

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας και κατ΄επέκταση και της κοινωνίας *έρχεται από μακριά και θα πάει μακριά*, αφού συναρτάται άλλωστε με μια παγκόσμια και ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση. Η μη ανταγωνιστική ελληνική οικονομία πληρώνει ακριβά το τίμημα ενός ισχυρού ευρώ και τώρα θα πρέπει να προσαρμοστεί βίαια και βιαστικά σε μια εντελώς διαφορετική από την παλιά οικονομική πραγματικότητα για να μπορέσει να επιβιώσει. .

Παίρνει πάντως δραματικές διαστάσεις, διότι μεταξύ των άλλων, το είδος της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξής της βρέθηκε αντιμέτωπο, λόγω της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας συγκυρίας, με την άτεγκτη νεοφιλελεύθερη λογική της σκληρής λιτότητας και της αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας. Η Ελλάδα είναι αναγκασμένη, ως υπερχρεωμένη χώρα, να προβεί σε διαρθρωτικές αλλαγές στα δημοσιονομικά της και στο κράτος, κάτω από την ασφυκτική πίεση ή και υπό τον εκβιασμό των αγορών και των δανειστών της και παράλληλα να συμμορφωθεί στις συμβατικές υποχρεώσεις της που απορρέουν από την ένταξή της στη ζώνη του Ευρώ.

Είναι αναγκαίο, για τον λόγο αυτό, πριν προχωρήσουμε στην ανίχνευση των θεσμικών χαρακτηριστικών της νέας εποχής και πριν επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τις θεσμικές αλλαγές μεταξύ της Μεταπολίτευσης και δύει και της νέας μεταπολιτευτικής περιόδου που μόλις κυοφορείται , να καταγράψουμε σε αδρές γραμμές *το διεθνές οικονομικό περιβάλλον στο οποίο συντελούνται οι αλλαγές*. Για

να έχουμε μια εικόνα των ορίων μας, για να συνειδητοποιήσουμε τους καταναγκασμούς που υπάρχουν και για να αντιληφθούμε τους πραγματικούς συντελεστές του ελληνικού δράματος και κυρίως τα όρια των πολιτικών και θεσμικών δυνατοτήτων μας.

1. Το νέο ευρωπαϊκό και παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, συστατικό στοιχείο της νέας μεταπολιτευτικής περιόδου

α) Η τριπλή εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας: ευρωπαϊκή, διεθνής και αγοραία και ο νέος ρόλος του κράτους και της κυριαρχίας.

Η πρωτοφανής κρίση χρέους των κρατών κτυπά, ως γνωστόν, κυρίως τα αδύναμα και υπερχρεωμένα κράτη, τα οποία, όπως η Ελλάδα, αδυνατούν να αντιμετωπίσουν την κρίση με εθνικά αποκλειστικά μέτρα, χωρίς δηλαδή την στήριξη ή την εγγύηση άλλων κρατών. Η πραγματική αυτή «οικονομική» αδυναμία τους εντείνει την *διπλή οικονομική εξάρτησή τους* τόσο από τις αγορές όσο και από τους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς. Στην περίπτωση της Ελλάδος η αδυναμία της είναι και αυτή *διπλή, τυπική και ουσιαστική*: τυπική, εξ αιτίας της βάσει διεθνούς συμφωνίας απώλειας της νομισματικής και δημοσιονομικής αυτονομίας (ένταξη στην ΟΝΕ) και *ουσιαστική* λόγω του *υπέρογκου χρέους της*. Η Ελλάδα, όπως και οι άλλες χώρες της Ευρωζώνης, αδυνατούν χωρίς τη *στενή συνεργασία, συνεννόηση, στήριξη και αλληλεγγύη των χωρών της ευρωζώνης*, επειδή είναι ενταγμένες με διεθνείς συμφωνίες στην Νομισματική Ένωση της Ευρώπης και εφ΄όσον δεν αποχωρούν ή δεν εξαναγκάζονται σε αποχώρηση, να αντιμετωπίσουν την κρίση μόνες τους και να εξοφλήσουν τα χρέη τους με δικές τους μονομερείς αποφάσεις.

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί, πάντως, ότι η *απώλεια της νομισματικής και δημοσιονομικής αυτονομίας της χώρας μας είναι αποτέλεσμα διεθνών συμφωνιών και πρακτικών προγενέστερων του Μνημονίου και ειδικά της ένταξης στην ΟΝΕ*. Έχει επέλθει, άρα, νομικά και πραγματικά, πολύ πρίν από τον Μάϊο του 2010. Απλώς, το αντιληφθήκαμε και το συνειδητοποιήσαμε, τώρα, με αφορμή την κρίση. Με το Μνημόνιο επικυρώθηκε, πανηγυρικά, η πλήρης εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας και των όρων ανάπτυξής της τόσο από τις διεθνείς χρηματοπιστωτικές αγορές όσο και από τη Νομισματική Ένωση της Ευρώπης αλλά και από το ΔΝΤ, δηλαδή από διεθνείς και ευρωπαϊκούς οργανισμούς στους οποίους η Ελλάδα είναι από ετών οργανικό μέλος. Με αυτή την έννοια ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Στήριξης σηματοδοτεί, απλώς, όχι μόνον το τέλος της *αυτόνομης* νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής της Ελλάδος,

αλλά και την πλήρη, πραγματική αυτή τη φορά, εξάρτηση της οικονομικής μας ανάπτυξης και της κοινωνικής αναπαραγωγής από τους όρους και τις απαιτήσεις των ισχυρών κρατών, όπως της Γερμανίας και της Γαλλίας, και των διεθνών οργανισμών, στα οποία είναι ενταγμένη και συμμετέχει, ως μέλος τους, στη συλλογική διαμόρφωση της πολιτικής τους.

Δεν πρέπει εξάλλου να υποτιμούμε το γεγονός ότι όλα αυτά συμβαίνουν στη διεθνή κοινότητα με την *συναίνεση των κρατών*, ισχυρών και ανίσχυρων, για χάρη της ειρήνης και της διεθνούς τάξης. Προκύπτουν μετά από συνεχείς συνεννοήσεις, χρονοβόρες διαπραγματεύσεις και διαβουλεύσεις ή διεθνείς συμφωνίες. *Προϋποθέτουν άρα τυπικά κράτη κυρίαρχα, φορείς κρατικής κυριαρχίας,* ικανά να δεσμεύονται διεθνώς με τη θέλησή τους και να αναλαμβάνουν την ευθύνη εκπλήρωσης των διεθνών υποχρεώσεών τους. Αυτό είναι το νέο της εποχής μας: *τα κράτη εξακολουθούν να είναι, τυπικά, παράγοντες και υποκείμενα της διεθνούς κοινωνίας και να συμμετέχουν ως υποκείμενα του διεθνούς δικαίου στη νέα διεθνή τάξη πραγμάτων, παρόλο που έχουν απολέσει ένα μεγάλο μέρος της «πραγματικής δημοσιονομικής και οικονομικής ανεξαρτησίας»* **τους** και άρα ένα μέρος της πραγματικής κυριαρχίας τους.

Η κρίση χρέους των κρατών κατέστησε είναι αλήθεια τα κράτη, προς το παρόν τουλάχιστον, *υποχείρια των αγορών. Παράλληλα όμως η πλήρης εξάρτηση των κρατών από τις αγορές είχει ως αποτέλεσμα και αντίδραση την μεγαλύτερη αλληλεξάρτησή τους. Αύξησε κάθετα την αλληλεξάρτησή τους καθώς και την ανάγκη της συνεργασίας τους, χωρίς να καταργήσει, τουλάχιστον, τυπικά, την κυριαρχίας τους*. Δεν φτάσαμε *ακόμη στο τέλος των κρατών ούτε της κρατικής κυριαρχίας*. Τα πάντα αποφασίζονται με την συναίνεση, την συγκατάθεση ή συνεννόηση των κρατών, έστω και αν η συναίνεσή τους στην πράξη είναι καταναγκαστική, άνευ ουσιαστικής διαπραγματευτικής δυνατότητας και καταντά τυπική. Τα κράτη-οφειλέτες εξαναγκάζονται να αποδέχονται τις αξιώσεις των δανειστών, αφού τελούν υπό καθεστώς εκβιασμού και αφόρητης οικονομικής πίεσης. Η αντιπαράθεση αγορών-κρατών, καθώς και ισχυρών και ανίσχυρων κρατών αποτελεί το μείζον διακύβευμα της εποχής μας. Από την έκβαση της μοιραίας αυτής σύγκρουσης θα εξαρτηθεί ο νέος ρόλος του κράτους, τη μορφή που θα πάρει το δημοκρατικό πολίτευμα αλλά και το μέλλον που επιφυλάσσεται στις 'κυρίαρχες' αρμοδιότητές του[3]. Με αυτή την έννοια η φάση που περνάμε είναι μεταβατική, οδεύει προς μια νέα, παγκόσμια

[3]

οικονομική και πολιτική εποχή, με γνωρίσματα, που τώρα διαμορφώνονται και γι΄αυτό ακόμη ασαφή, αβέβαια και συγκεχυμένα. . Τα υπό διαμόρφωση χαρακτηριστικά αυτά γνωρίσματα διαθέτουν, πάντως, δυναμική επικράτησης και διαρκούς ισχύος, μόνο που η τελική μορφοποίησή τους θα εξαρτηθεί τόσο από την έκβαση σε ευρωπαϊκό ή και παγκόσμιο επίπεδο των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων και εξεγέρσεων, που μοιραία θα αναπτυχθούν, όσο και από τις οικονομικές εξελίξεις, τις αντινομίες και τα αδιέξοδα της παγκοσμοποιημένης οικονομίας της αγοράς και της ύφεσης.

β) Η νέα πολιτική περίοδος διανύεται σε συνθήκες διαδικτυομένης, παγκόσμια, κρατικής κυριαρχίας και διεθνούς «οικονομικής αστυνόμευσης» των εξαρτημένων οικονομιών

Η μελέτη της νέας περιόδου οφείλει επομένως να σταθεί για λίγο στο πιο έκδηλο, στο πιο αποφασιστικό και στο πλέον σταθερό χαρακτηριστικό της: *την παγκοσμιοποίηση*. Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε κανένα άλλο χαρακτηριστικό της, αν δεν εντάξουμε την ιδιόμορφη περίπτωση της Ελλάδος στο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο γίγνεσθαι. Διότι μόνο τότε μπορούμε να κατανοήσουμε αυτά που ζούμε[4]. Μόνον αν δούμε τη χώρα μας ως τμήμα αναπόσπαστο της Ευρώπης και ως μέρος μιας *παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς*, είναι δυνατόν να καταλάβουμε τους κλυδωνισμούς που βλέπουμε ή τους τριγμούς που ακούμε και να αφουγκραστούμε τις τρομακτικές αλλαγές που συντελούνται ή προμηνύονται.

Γι΄αυτό και ως την πλέον πετυχημένη ονοματοδοσία της ιστορικής περιόδου, που μας απασχολεί θεωρώ εκείνη του Γιάννη

[4] Μια πρώτη απόπειρα καταγραφής των συνεπειών στο Σύνταγμα και στη Δημοκρατία από την εμφάνιση της "παγκοσμιοποίησης" έγινε από τον *Γ. Σωτηρέλη*, Σύνταγμα και Δημοκρατία την εποχή της παγκοσμιοποίησης, Αντ. Σάκκουλας, 2000, ιδίως σ. 61-122, ο οποίος αναζητά –ματαίως κατά τη γνώμη μου- μέσω μιας ριζοσπαστικής συνταγματικής πολιτικής, στην ουσία μέσω μιας αναθεώρησης του Συντάγματος, συνταγματικά αντίβαρα ή συνταγματικές αντιστάσεις στις προκλήσεις της νέας εποχής. Είχε προηγηθεί η 'προφητική' μελέτη του *Αριστόβουλου Μάνεση*, 'Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα', Λόγος στην Ακαδημία Αθηνών, Ανάτυπο από τα Πρακτικά της Ακαδημίας, 1993, σ. 453-481, όπου στη σελίδα 460, διαβάζουμε τα εξής: "Κύριο και καίριο νομικοπολιτικό φαινόμενο της εποχής μας είναι η διείσδυση διεθνών (υπερκρατικών και υπερεθνικών) κανόνων στην εθνική (εσωτερική) έννομη τάξη, διείσδυση που συνεπάγεται αλλοίωση και σχετικοποίηση του κανονιστικού χαρακτήρα του Συντάγματος, το οποίο "οικειοθελώς" τείνει να καταστεί έτσι διάτρητο'. Πρβλ. ακόμη από μία άλλη οπτική γωνία τις σκέψεις του Ξ. Κοντιάδη, Δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη πραγματικότητα, Παπαζήση, 2006, ιδίως σ. 47 επ. και τον Πρόλογο του Κ. Τσουκαλά.

Βούλγαρη, ο οποίος διακρίνοντας την ιστορική περίοδο της μεταπολίτευσης, που έχει άρχισε ουσιαστικά να εκπνέει από τα τέλη της δεκαετίας του 90, από την περίοδο που την διαδέχτηκε και διανύουμε ακόμη σήμερα, αποκαλεί την πρώτη, περίοδο *της δημοκρατικής και κοινοβουλευτικής ομαλότητας*, ενώ τη δεύτερη, περίοδο *ένταξης της Ελλάδας στη ιστορική διαδικασία της παγκοσμιοποίησης*. Ο τίτλος του πονήματός του είναι εύγλωττος: «Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση»[5]. Στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης εδραιώνεται το γνωστό από τις άλλες χώρες θεσμικό-κοινωνικό μοντέλο της μαζικής δημοκρατίας[6], του οποίου τα θεμελιακά γνωρίσματα συμπυκνώνονται: «στην ευρεία κρατική παρέμβαση στη οικονομία με αναπτυξιακούς και αναδιανεμητικούς σκοπούς, στην οργάνωση των πολιτών σε μαζικά κόμματα, συνδικάτα και κοινωνικές οργανώσεις και στην ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας»[7].

Η παγκοσμιοποίηση έχει αλλάξει άρδην το σκηνικό αυτό και αναγκάζει την πολιτική ζωή της χώρας μας να υπάρχει και να λειτουργεί μέσα από την αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση του εθνικού με το υπερεθνικό και το παγκόσμιο (παγκόσμιο-υπερεθνικό-εθνικό). Όσο «γρηγορότερα κατανοήσουμε, γράφει ο Βούλγαρης, και όσο βαθύτερα επεξεργαστούμε το νέο αυτό πλαίσιο τόσο επιτυχέστερη θα είναι η πορεία της Ελλάδος σε αυτά τα πρώτα βήματα της παγκοσμιοποίησης που ζούμε»[8].

Στην ουσία ζούμε, κατά τη γνώμη μου, στην Ελλάδα μια παραδειγματική εφαρμογή του τρόπου πλανητικής διακυβέρνησης του κόσμου την εποχή της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς ή, εκφραστικότερα, την εποχή της «Αυτοκρατορίας», για να χρησιμοποιήσω τον καθιερωμένο όρο των Τόνυ Νέγκρι και Μίκαελ Χάρντ[9]. Αξίζει τον κόπο, πιστεύω, να προσέξουμε τις σκέψεις τους,

---

[5] *Γιάννης Βούλγαρης*, Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση, Πόλις, 2008.

[6] Στην επικράτηση της μαζικής δημοκρατίας, ως πρότυπου οργάνωσης της κοινωνικής και πολιτικής ζωής των αστικών κοινωνιών, συμπίπτουν οι αναλύσεις του Γιάννη Βούλγαρη με εκείνες του *Παναγιώτη Κονδύλη* (βλ. Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από την μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία, Θεμέλιο, 1991, σ. 231 επ.). Μόνο που ο δεύτερος δίνει ένα διαφορετικό, ευρύτερο, περιεχόμενο στον όρο. Εντάσσει σε αυτόν την νοοτροπία και τον τρόπο ζωής και σκέψης που έχει αναπτυχθεί υπό καθεστώς μαζικής δημοκρατίας

[7] *Γιάννης Βούλγαρης, ό.π., σ. 16/7*

[8] *Γιάννης Βούλγαρης, ό.π., σ. 377.*

[9] *M. Hardt-Ant. Negri*, Empire, Paris, Exils, 2000. Από ελληνική βιβλιογραφία για την «Αυτοκρατορία» βλέπε την περιεκτική, κριτική μελέτη του *Χρ. Παπαστυλιανού*, Σύνταγμα και «αυτοκρατορική» διακυβέρνηση. Τα όρια εσωτερικής και εξωτερικής

ανεξάρτητα από τις τυχόν επιφυλάξεις που μπορεί να έχει κανείς λόγω κυρίως του σχηματικού και αφοριστικού τρόπου που τις δατυπώνουν. Αξίζουν παράθεσης, διότι προβαίνουν σε μια διεισδυτική περιγραφή της εξέλιξης του ύστερου παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ασπάζομαι τη θεωρία και τις αναλύσεις του Νέγκρι. Αλλού έχω κάνει κριτική στη θεωρία του[10].

Υποστηρίζουν ότι με την παγκοσμιοποίηση έχει ή πάει να εγκαθιδρυθεί μια μορφή πλανητικής διακυβέρνησης, η οποία δεν γνωρίζει εθνικά σύνορα, αφού επικράτειά της είναι ολόκληρος ο πλανήτης, τείνει να καταργήσει τη διάκριση πολιτικού και οικονομικού, αφού τα *συνενώνει σε «ένα»* χρησιμοποιώντας τον ευγενή τίτλο «governance», ενώ, παράλληλα, υπερβαίνει την κρατική κυριαρχία. Μέσα από αυτά αναδύεται «μια νέα έννοια του δικαίου ή καλλίτερα μία νέα μορφή εξουσίας και ένα νέο σχέδιο παραγωγής κανόνων και νομικών εργαλείων καταναγκασμού τα οποία εγγυώνται τις διεθνείς συμφωνίες και επιλύουν τις διαφορές»[11]. Εργαλεία που είναι δύσκολο να τα εντοπίσει κανείς και ακόμη δυσκολότερα να τα περιγράψει με ακρίβεια. Πρόκειται, πράγματι, για «αλλαγή παραδείγματος που ορίζεται από την αναγνώριση στην πράξη μιας εξουσίας που *επικαθορίζεται* μεν από τα κυρίαρχα κράτη ενώ είναι, ταυτόχρονα, *σχετικά ανεξάρτητη* από αυτά, ικανής να λειτουργήσει ως κέντρο μια νέας παγκόσμιας τάξης ασκώντας μια αποτελεσματική κανονιστική ρύθμιση και εν ανάγκη και έναν καταναγκασμό»[12].

Η «Αυτοκρατορία», αν ακολουθήσουμε τη σχηματική αλλά εντυπωσιακά διαυγή σκέψη των δύο αυτών συγγραφέων, υπέρκειται των κρατών και εκδηλώνει την ιδιότυπη *πλανητική κυριαρχία της* μέσα από ένα *πυκνό πλέγμα δυσδιάκριτων σχέσεων οικονομικό-πολιτικών, εθνικών και διεθνών*. Διαχέεται σε ένα δίκτυο πολλαπλών κέντρων εξουσίασης, στο οποίο διαπλέκονται κράτη, διεθνείς οικονομικές οργανώσεις, διεθνείς χρηματοπιστωτικοί και τραπεζικοί οργανισμοί, διεθνείς (αφανείς) αγορές κεφαλαίου κ.ά., τα οποία κυβερνούν όλα μαζί στην πράξη τον κόσμο με βάση τους νόμους μιας

κυριαρχίας, σε «Ο πειρασμός της Αυτοκρατορίας, (Επιμ. Π. Βόγλης, Ι. Λαλιώτου, Γ. Παπαθεοδώρου), Μεταίχμιο, 2006, σ. 71-103.

[10] *Αντώνη Μανιτάκη* Η έννοια του πλήθους και η ουτοπική προοπτική της παγκόσμιας δημοκρατίας (Με αφορμή τη «Δημοκρατία του Πλήθους στο έργο του Νέγρι), www.constitutionalism.gr

[11] *M. Hardt-Ant. Negri*,ό.π., σ.32.

[12] Idem, σ. 38.

παγκοσμιοποιημένης αγοράς και υπό την παντοκρατορία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου[13].

Αρκεί κανείς να προσέξει τα κείμενα του 'Μνημονίου', τις ιδιότυπες διεθνείς συμφωνίες που εμπεριέχει, τα κράτη, τους διεθνείς οργανισμούς, (Ευρωπαϊκή Ένωση και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο) και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα (ΕΚΤ) που εμπλέκονται, τη ρητή αναφορά που γίνεται στις αγορές, τους πρωτότυπους διεθνείς μηχανισμούς που εγκαθιδρύονται, για να καταλάβει πόσο σύνθετο και πολύπλοκο είναι το νέο, διεθνές και παγκοσμιοποιημένο σύστημα οικονομικής διακυβέρνησης του κόσμου, που έχει εγκατασταθεί και μας κυβερνά οικονομικά και πολιτικά.

Η Αυτοκρατορία βασίζεται και χρησιμοποιεί για να επιβληθεί όλα τα υπάρχοντα νομικά μέσα και τις νομικές θεωρήσεις του σύγχρονου νομικού πολιτισμού: το θετό δίκαιο, γραπτά κείμενα του εθνικού και διεθνούς δικαίου, (νόμους και διεθνείς συμφωνίες), καθώς και τις αξίες ή τις αρχές του εθνικού ή διεθνούς δικαίου και βέβαια την *αυτορρύθμιση και τη σύμβαση*. Μεταχειρίζεται τη *συναίνεση και τη συγκατάθεση των κρατών ως βασικό εργαλείο νομιμοποίησης των διεθνών αποφάσεων,* χωρίς να απορρίπτει βέβαια τη νομιμοποιημένη βία ή τη σκέτη βία όταν χρειαστεί. Ο νομικός φορμαλισμός *συνυπάρχει* με το αναγεννημένο φυσικό δίκαιο και τις αξίες του ανθρωπισμού, με προνομιακό όχημα και των δύο την ιδεολογία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Κρατική κυριαρχία και δικαιώματα του ανθρώπου χρησιμοποιούνται διαρκώς άλλοτε εναλλάξ και άλλοτε σωρευτικά για να δικαιολογήσουν και νομιμοποιήσουν, ανάλογα με την διεθνή συγκυρία και την εθνική περίπτωση, εξαιρετικές καταστάσεις και διεθνείς κρίσεις.

Η καινοφανής αυτή «υπερεθνική κυριαρχία» ασκεί, σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, στην πράξη ένα είδος *διαρκούς διοικητικής «αστυνόμευσης της οικονομίας»* ή αλλιώς «*οικονομικής διακυβέρνησης*» όλων των χωρών του κόσμου. Η «αστυνόμευση» της οικονομικής ζωής δεν περιορίζεται όμως μόνον στον έλεγχο της παραγωγής υλικών και άϋλων αγαθών, επεκτείνεται έμμεσα και στην *πειθάρχηση γενικά της εργασίας* και δι΄αυτής στον έλεγχο της κοινωνικής αναπαραγωγής συνολικά, γεγονός που καταλαμβάνει, έμμεσα, όλες τις πτυχές της κοινωνικής μας ζωής ακόμη και τη *«διαχείριση» της «γυμνής ζωής»*, κάτι που επιτρέπει ορισμένους να

[13] Idem, σ. 371 επ.

μιλούν για την εγκαθίδρυση μιας πραγματικής «βιοεξουσίας» καθώς και τη διαμόρφωση μια νέας μορφής πολιτική, τη «βιοπολιτική»[14].

Αυτό που χρειάζεται να υπογραμμιστεί, ωστόσο, είναι ότι ο διοικητικό-αστυνομικός αυτός έλεγχος δεν είναι, αν και εμφανίζεται ως τέτοιος, μέτρο εξαιρετικού ή προσωρινού και άρα παροδικού χαρακτήρα, όπως πιστεύουν ορισμένοι. Πρόκειται, αντίθετα, για μια κατάσταση που εμφανίζεται, αρχικά μεν, ως εξαιρετική, που δικαιολογεί βέβαια τη λήψη μέτρων κατάστασης ανάγκης και εξαιρετικών, αλλά στην ουσία τα μέτρα που επιβάλλονται καθιερώνουν μια *«επιτήρηση» ή μια «οικονομική διακυβέρνηση» απεριόριστης διάρκειας*[15] και για ορισμένους ένα είδος «*καταγκαστικής πειθάρχησης*» των λαών. Η πλανητική κυριαρχία της «Αυτοκρατορίας» μετατρέπει την παγκόσμια οικονομική κρίση μέσω των διεθνών οργανισμών και των άλλων μηχανισμών ελέγχου και επιτήρησης σε μια *διαρκή-μόνιμη κηδεμόνευση ή πειθάρχηση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής* και τελικά του τρόπου εργασίας και διαβίωσης των λαών και τον ατόμων. Η κρίση γίνεται τελικά η αφορμή και τα εξαιρετικά μέτρα *μετατρέπονται από προσωρινά σε διαρκή*. Παίρνουν σταδιακά τα χαρακτηριστικά μιας μονιμότητας και μιας κανονικότητας.

Πιστεύω για το λόγο αυτό ότι δεν έχει ερείσματα η διάχυτη αντίληψη σε νομικούς και πολιτικούς κύκλους στο τόπο μας ότι η περίοδος που περνάμε έχει τα χαρακτηριστικά μια εξαιρετικής και άρα παροδικής περιόδου, που προστρέχει σε εξαιρετικά μέτρα, επικαλούμενη ένα «καθεστώς έκτακτης ανάγκης», που δικαιολογείται από τις εξαιρετικές περιστάσεις, που περνά η χώρα. Η αντίληψη αυτή δεν βρίσκει πάντως έρεισμα συνταγματικό, αφού κανένα άρθρο που προστατεύει τις συνταγματικές ελευθερίες δεν καταλύεται ούτε αναστέλλεται ούτε κατάλυση του πολιτεύματος έχουμε ούτε βέβαια εφαρμογή του 120 ή του 48 του Συντάγματος. καταχρηστική και αθρόα προσφυγή τις πράξεις νομοθετικού περιεχομένου δεν στοιχειοθετεί κατάσταση εκτάκτου ανάγκης ούτε

---

[14] Σχετικά με τη σημασία της 'βιοεξουσίας» και της «βιοπολιτικής», όροι που καθιερώθηκαν από τον M. Foucault και δηλώνουν σήμερα την οργανική ανάμειξη σε μια ενοποιημένη τάξη της υλικής ή βιωματικής βάσης με το εποικοδόμημα, βλέπε αναλυτικότερα τις αναλύσεις των ίδιων συγγραφέων στο ίδιο έργο (Empire), σ. 47 επ.

[15] Για τη σημασία που έχει για το κράτος έθνος η «κατάσταση ανάγκης ή εξαιρετική κατάσταση» και την μορφή με την οποία εμφανίζεται άλλοτε ως κατάσταση ανομίας ή κενής δικαίου, κυρίως όταν εμφανίζεται ως περίοδος προσωρινής αναστολής της νομιμότητας, και άλλοτε ως κανόνας της εξαίρεσης, όταν η αντίθεση δικαίου και βίας, νόμου και ανομίας χάνεται, βλέπε τις διεισδυτικές αναλύσεις του G. AGAMBEN, Etat d'exception, Seuil, Paris, 2003, σ. 89-110 και ιδίως σ. 144-148, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, L' état d'exception, Le monde, 12-12-2002.

συνοδεύτηκε άλλωστε από εξαιρετική ή αντισυνταγματική ως προς το περιεχόμενό της και την προσβολή των υνταγματικών ελευθεριών νομοθέτηση. . Η Βουλή νομοθετούσε έναν τεράστιο όγκο νομοθετημάτων, είναι αλήθεια, με εξαιρετικά συνοπτικές διαδικασίες νομοθέτησης, σύμφωνα όμως με το Σύνταγμα και τον Κανονισμό της Βουλής. Δεν υπήρξε, όμως, κενό δικαίου ούτε αναστολή της νομιμότητας ή της ισχύος των ατομικών ελευθεριών, ούτε βέβαια ακύρωση της δυνατότητας προσφυγής στη Δικαιοσύνη για δικαστική αμφισβήτηση της συνταγματικότητας των μέτρων.

2. Τα πρώτα θεσμικά γνωρίσματα της νέας εποχής

α) Κατάρρευση του μεταπολιτευτικού πολιτικού και κοινωνικού παραδείγματος εν μέσω σταθερού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος

Η νέα πολιτική περίοδος διανύεται άρα την Ελλάδα σε συνθήκες *σχετικής και επιμερισμένης* μέσα στην ΕΕ *και διαδικτυομένης σε ολόκληρο τον κόσμο κυριαρχίας*[16]. Η Μεταπολίτευση του 1974 άρχισε με την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Η δεύτερη αρχίζει με την δικτατορία του Ευρώ[17] και με σύστημα οικονομικής διακυβέρνησης ολιγαρχικό. Μια πανίσχυρη παγκόσμια χρηματοπιστωτική ολιγαρχία καθορίζει εξάλλου το μέλλον όχι μόνον της Ελλάδας αλλά και της Ευρώπης[18].

Το πλέον έκδηλο θεσμικό γνώρισμα της νέας περιόδου, που είναι κοινά διαπιστωμένο, αφορά ωστόσο το πολιτικό σύστημα χωρίς να αγγίζει το πολίτευμα. Το πολιτικό και κομματικό σύστημα της Μεταπολίτευσης δείχνει να καταρρέει. Φαντάζει πολιτικά απαξιωμένο, ενώ πασχίζει εν μέσω κρίσης και πολιτικής σύγχυσης να ανασυνταχθεί. Αν επιχειρήσουμε να συγκρίνουμε, συνθετικά, την περίοδο της Μεταπολίτευσης με αυτήν που άρχισε τον Μάϊο του 1910, θα διαπιστώσουμε ότι οι διαφορές τους είναι δυσδιάκριτες όχι μόνον διότι κινούνται σε διαφορετικά επίπεδα, αλλά και διότι

---

[16] Περισσότερα για την σημασία της επιμερισμένης ή διαδικτυομένης κυριαρχίας, *Αντ. Μανιτάκη*, ΕλλΣυντΔίκ., τ. Ι., σ. 225, *του Ίδιου*, Το νόημα της κυριαρχίας και του Συντάγματος ενώπιον της παγκοσμιοποίησης, σε 'Το Δίκαιο μπροστά στην πρόκληση της παγκοσμιοποίησης', 2ο Συνέδριο των Ελληνικών Νομικών Σχολών, Εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 69-95.

[17] *St. Madaule*, La Grèce est sous la dictature de l'Euro, *Le Monde*, 17 Mai 2011

[18] *Michel Pinçon, Monique Pinçon-Charlot*, Nous vivons sous le régime de l'oligarchie financière, *Le Monde*, 18 juin 2011:

εμφανίζουν, διαφορετικά *ποιοτικά χαρακτηριστικά*, ακόμη και όταν κατοικοεδρεύουν στο ίδιο επίπεδο.

Η μεταπολίτευση του *1974 συνδέθηκε με μια μείζονα πολιτική αλλαγή,* που εντοπιζόταν κυρίως στη *μορφή του πολιτεύματος*. Η περίοδος του Μνημονίου άρχισε, αντίθετα, με μια *βαθειά οικονομική κρίση*, που συνεπάγεται για να αντιμετωπιστεί ριζικές αλλαγές στην οικονομία καθώς και στη *δημόσια οικονομική και δημοσιονομική πολιτική*, αλλά και *στο κράτος* που χρειάζεται μια ριζική μεταρρύθμιση.

Το 1974/75 συντελέστηκε μια πολιτειακή μεταβολή: κατέρρευσε μια δικτατορία, καταργήθηκε η μοναρχία και αποκαταστάθηκε η κοινοβουλευτική δημοκρατία. Άλλαξε δηλαδή η μορφή του πολιτεύματος και μαζί του οικοδομήθηκε ένα νέο πολιτικό και κομματικό σύστημα. Το υπάρχον όμως τότε οικονομικό και κοινωνικό σύστημα όχι μόνον δεν θίχτηκε, αλλά ενισχύθηκε και κραταιώθηκε.

Το 2010 η αλλαγή αρχίζει από την αλλαγή του οικονομικού παραδείγματος της οικονομικής πολιτικής, χωρίς να θιγεί το πολίτευμα, αφού οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις συντελούνται μέσα στο πλαίσιο της ίδιας συνταγματικής νομιμότητας. Το συνταγματικό πολίτευμα μένει ανέπαφο, *η κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν αμφισβητείται και το κοινοβουλευτικό σύστημα λειτουργεί ομαλά, εξασφαλίζοντας κυβερνητική σταθερότητα*.

Σε αντίθεση ωστόσο με το πολίτευμα, *το πολιτικό και κομματικό σύστημα δείχνει, αυτό, σήμερα, να καρκινοβατεί*, απαξιωμένο και απονομιμοποιημένο. Το ιδιάζον μάλιστα και ενδιαφέρον της παρούσης συγκυρίας είναι ότι την ίδια στιγμή που το πολιτικό σύστημα κλονίζεται, η δημοκρατική και κοινοβουλευτική νομιμότητα τηρείται και το πολίτευμα λειτουργεί ομαλά. Η βαθειά και πρωτοφανής οικονομική και κοινωνική κρίση δεν μετατράπηκε σε πολιτική ή συνταγματική κρίση ούτε σε ακυβερνησία. Η σοβαρή δοκιμασία του πολιτικού συστήματος δεν έθιξε την ομαλή λειτουργία το κοινοβουλευτικού συστήματος και δεν οδήγησε σε ακυβερνησία.

Για τον λόγο αυτό και οι διαρθρωτικές αλλαγές που συντελούνται τόσο βίαια γύρω μας, δεν είναι συγκυριακές ούτε παροδικές, έστω και αν δρομολογήθηκαν με αφορμή μια πρωτοφανή και αναπάντεχη κρίση χρέους του ελληνικού κράτους και αν υπαγορεύονται από μια δογματική και άκαμπτη νέο-φιλελεύθερη φιλοσοφία. Ανταποκρίνονται σε διαρκείς και δομικές αδυναμίες και αδράνειες της ελληνικής οικονομίας και επιδιώκουν να

αντιμετωπίσουν, μεταξύ των άλλων, τον αντιπαραγωγικό και μεταπρατικό κυρίως χαρακτήρα της.

Οι διαρθρωτικές αδυναμίες και ιδιομορφίες της ελληνικής κοινωνίας ήταν γνωστές και αποτελούσαν κοινό τόπο πολλών Ελλήνων διανοητών, από την εποχή της Μεταπολίτευσης, όπως, μεταξύ των άλλων, του Κ. Τσουκαλά[19] ή του Π. Κονδύλη.

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς ήδη από τη δεκαετία του 80 είχε εντοπίσει με τρόπο διεισδυτικό τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού κράτους και του δημόσιου τομέα και είχε επισημάνει, έγκαιρα και έγκυρα, τις κοινωνικές και πολιτικές παρενέργειες από την διόγκωση, την υπερτροφία του κρατικού μηχανισμού και από τον ανορθολογικό τρόπο οργάνωσης και απόδοσης της δημόσιας διοίκησης. Σημείωνε εύστοχα το 1985 ότι «η πολιτική εξουσία, αν και δημιούργησε για συγκεκριμένους λόγους την υπερτροφική δημόσια διοίκηση εγκλωβίστηκε μέσα σ΄αυτήν», αφού εξαναγκάστηκε να διατηρήσει γραφειοκρατικούς και συνδικαλιστικούς μηχανισμούς «που ήταν αντίθετοι σε κάθε μορφής μεταρρύθμιση». Και συνεχίζει στην ίδια μελέτη του «Η σύζευξη της αριθμητικής, πολιτικής και κοινωνικής δύναμης των μικροαστών του «Κράτους» και των παγιωμένων «αμυντικών» συντεχνιακών τους μεθόδων εναντίον κάθε αμφισβήτησης των προνομιακών τους κεκτημένων μαρτυρεί την ειδική ταξική δύναμη αυτής της κοινωνικής κατηγορίας, που κατά άλλα είναι διαφοροποιημένη, διαιρεμένη και δυσανάλογη»[20]. Σε

---

[19] Βλέπε κυρίως τις μελέτες του *Κ. Τσουκαλά* στο Κράτος Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Θεμέλιο, 1986 και το κλασσικό του, «Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στην σύγχρονη Πολιτεία" Θεμέλιο, 1991, ιδίως το τελευταίο κεφάλαιο Κοινωνικό κράτος και καταναλωτική κοινωνία, όπου αναλύει με τρόπο εξαιρετικά διεισδυτικό και προφητικό τη σχέση και στην κυριολεξία την δόμηση του κοινωνικού κράτους πάνω στα πρότυπα και στις αξίες της μαζικής καταναλωτικής κοινωνίας, πάνω στην στρατηγική του πολλαπλασιασμού των αναγκών και στην ατομοκεντρική και ταυτόχρονα ανταγωνιστική ικανοποίησή τους: «Το κοινωνικό κράτος ολοκλήρωσε και ουσιαστικοποίησε τον φιλελεύθερο καταναλωτικό εκδημοκρατισμό: εφεξής ολόκληρο το κοινωνικό φάσμα μπορεί να επιθυμεί παρόμοια υλικά αγαθά» με την μορφή του εμπορεύματος που αποκτά από την αγοραία-καταναλωτική κοινωνία (σ. 547). Το κοινωνικό κράτος σηματοδοτεί κατά τον Τσουκαλά τον ‘θρίαμβο του ατομοκεντρικού φιλελευθερισμού και αυτό συνιστά μια ακόμη πονηριά της ιστορίας (σ. 585). Και πιο κάτω: «Ο πλασματικός ελεύθερος ατομικός καταναλωτής βαυκαλίζεται ότι κατασκευάζει την κοινωνική του ταυτότητα, για τη συγκεκριμένη σηματοδότηση της οποίας εμφανίζεται και ως υπεύθυνος. Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, το γεγονός αυτό σφραγίζει την καθολική επικράτηση του ατομοκεντρικού πολιτισμικού προτύπου» (σ. 589).

[20] *Κ. Τσουκαλάς*, Σκέψεις γύρω από τον κοινωνικό ρόλο της δημόσιας απασχόλησης στην Ελλάδα, σε «Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό», Εξάντας, 1985, (εκδ. Βεργόπουλος, Μουζέλης, Τσουκαλάς, κ.ά.), σ. 125, όπου ακόμη προφητικά τονίζεται η ανάγκη μελέτης «των νέων συντεχνιακών μορφών ταξικής οργάνωσης που

μεταγενέστερες μελέτες του είχε αναλύσει και εξηγήσει τους πολιτικούς λόγους της διόγκωσης της δημόσιας διοίκησης και της κρατικής εργοδοσίας στην Ελλάδα και είχε δείξει τα *συντεχνιακά δίκτυα προστασίας των μισθολογικών προνομίων καθώς και τα πελατειακά και ρουσφετολογικά κυκλώματα που τα διατηρούν και τα αναπαράγουν*: «οι κρατικοί μηχανισμοί θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως χώροι άμεσης παραγωγής ιδιωτικών συμφερόντων, και κατά συνέπεια ως χώροι όπου συντελούνται διαδικασίες δόμησης και παγίωσης κοινωνικών ομάδων, των οποίων η πολιτική σπουδαιότητα μπορεί να είναι θεμελιώδης» [21].

Θα σταθώ λίγο και στη σκέψη του Κονδύλη, γιατί μου φαίνεται εξαιρετικά επίκαιρη: «ακόμη και η απλούστερη σκέψη και γνώση φανερώνει, γράφει, ότι οικονομική ανάπτυξη μπορεί να γίνει μόνο με την αύξηση των παραγωγικών επενδύσεων, δηλαδή με τον αντίστοιχο περιορισμό της κατανάλωσης, προπαντός όταν τα καταναλωτικά αγαθά η χώρα δεν τα παράγει αλλά τα εισάγει και για να τα εισάγει δανείζεται, δηλαδή εκχωρεί τις αποφάσεις για το μέλλον της στους δανειοδότες της. Ο δρόμος της ανάπτυξης είναι ο δρόμος της συσσώρευσης, ενώ ο δρόμος της (βραχυπρόθεσμης μόνον) ευημερίας είναι ο δρόμος του παρασιτισμού, της εκποίησης της χώρας»[22]. Μπορεί κανείς να μη συμμερίζεται την ντεσισιονιστική πολιτική φιλοσοφία του Κονδύλη, οφείλει όμως να αναγνωρίσει ότι υπήρξε προφητικός διαπιστώνοντας ότι «η νεοελληνική ιστορία, έτσι

παγιώνονται σε ένα πολιτικό περιβάλλον το οποίο χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία μιας νέας κομματικής πελατείας».

[21] *Κ. Τσουκαλάς*, Κοινωνικές προεκτάσεις της Δημόσιας εργοδοσίας, σε 'Κράτος, Κοινωνία και Εργασία, στη μεταπολεμική Ελλάδα', Θεμέλο, 1986, σ. 53 επ., και σ. 78 όπου τόνιζε το ενδιαφέρον να ερευνήσουμε «τις νέες συντεχνιακές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, που εμφανίζονται όλο και συχνότερα στις χώρες της περιφέρειας. Στο μέτρο που ο κορπορατισμός επιδιώκει και καταφέρνει να επιτύχει με πολιτικές αποφάσεις επί τη βάσει των οποίων, άμεσα ή έμμεσα, θεσπίζονται οικονομικά δικαιώματα μιας κοινωνικής ή επαγγελματικής κατηγορίας, είτε με τη μορφή κρατικών παροχών ή εγγυήσεων είτε με την μορφή κατοχύρωσης μονοπωλιακών εξασφαλίσεων σε μια αγορά που υποτίθεται ότι αυτορρυθμίζεται».

[22] *Παναγιώτης Κονδύλης*, Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία, Θεμέλιο, 1991, σ. 31/32. Μερικές σκέψεις του αν και γράφτηκαν είκοσι χρόνια πριν είναι ανατριχιαστικά επίκαιρες: «Στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι σημερινοί Έλληνες με την καθημερινή τους πράξη κάνουν ό, τι μπορούν για να προσαρμοσθούν κατά το δυνατόν γρηγορότερα και καλύτερα στις συνθήκες της παρασιτικής κατανάλωσης και αυτή περιλαμβάνει οποιαδήποτε δραστηριότητα έχει ως τελική της συνέπεια τη διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα σε όσα παράγονται και σε όσα καταναλώνονται…». «Η ίδια σχιζοφρένεια διέπει και τη συμπεριφορά των κομμάτων, τα οποία πλειοδοτούν σε εθνικιστική ρητορεία την ίδια στιγμή που εκποιούν τον κρατικό μηχανισμό και το κράτος γενικότερα για να ικανοποιήσουν τις καταναλωτικές απαιτήσεις των ψηφοφόρων τους»(σ. 45).

όπως τη γνωρίσαμε στα τελευταία διακόσια χρόνια φτάνει στο τέλος της…». Η Ελλάδα "βρίσκεται στους πιο χαμηλούς δείκτες καταμερισμού της υλικής και πνευματικής εργασίας»[23].

Είκοσι χρόνια αργότερα, μπορούμε όλοι να διαπιστώσουμε ότι η υπόσχεση της Μεταπολίτευσης για μια διαρκή ευημερία και ανθούσα δημοκρατική κοινωνία έχει οριστικά διαψευσθεί, μεταξύ των άλλων και διότι: "η ευημερία εξετράπη σε καταναλωτική βουλιμία, σε απληστία και κατασπατάληση. Ο άφρων δανεισμός δεν μπορεί πλέον να τροφοδοτήσει την άφρονα κατανάλωση, όταν οι πραγματικοί μισθοί μειώνονται και, ακόμη χειρότερα, όταν χάνονται εκατομμύρια θέσεις εργασίας και η φτώχεια κατατρώει τα μεσοστρώματα"[24].

Το ελληνικό πολιτικό σύστημα και κυρίως η ελληνική οικονομία έπεφτε θύμα από τη δεκαετία ήδη του 80 των εγγενών αντιφάσεων του κεϋνσιανού προτύπου του κοινωνικού κράτους: «της εξασφάλισης της κοινωνικής συναίνεσης και της διατήρησης της καπιταλιστικής συσσώρευσης», σημείωνε εύστοχα ο Γιάννης Βούλγαρης και συνέχιζε «οι αντιφάσεις αυτές είχαν καταλήξει στην εμπλοκή του χρυσού κύκλου: συνεχής ανάπτυξη-αύξηση απασχόλησης-δημόσια παρέμβαση-κοινωνικές πολιτικές. Έτσι, μέσα στην ατσαλοσύη, την εκλογικίστικη παραχολογία και τη σύγχυση της οικονομικής πολιτικής πιστοποιείτο και στην Ελλάδα το τέλος αυτού του κύκλου. Το γεγονός αυτό δεν μειώνει τις ευθύνες της κυβέρνησης και της πολιτικής ηγεσίας. Αντίθετα τις επιδείνωνε προσθέτοντας την ανικανότητα να κατανοήσουν εγκαίρως τις αλλαγές που είχαν επέλθει»[25].

Ο διαφορετικός αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης *στο πολίτευμα* και στο *πολιτικό σύστημα* αποτελεί ένα χαρακτηριστικό, αξιοσημείωτο, της παρούσας περιόδου, που πρέπει να έχουμε υπόψη

---

[23] *Παναγιώτης Κονδύλης*, ό.π., σ. 47 και πιο πάνω με την ίδια σκληρή ειλικρίνεια: «…στην Ελλάδα οι ηδονιστικές αξίες του αυθορμητισμού και της αυτοπραγμάτωσης συμφύρθηκαν με τις παμπάλαιες και πασίγνωστες επιχώριες έξεις της πνευματικής νωθρότητας, του εξυπνακιδισμού και της ημιμάθειας. Η σύμφυρση αυτή ήταν η φυσική και βολική είσοδος του μεταμοντερνισμού σ΄έναν τόπο όπου το αστικό εργασιακό ήθος είναι ουσιαστικά άγνωστο όχι μόνον στον τομέα της υλικής παραγωγής, αλλά και στον τομέα του πνεύματος, όπου δεν διαμορφώθηκαν επιστημονικές παραδόσεις με συνοχή και με μακροχρόνιους φορείς και όπου μίμοι και γελωτοποιοί εκπροσωπούνται με ποσοστά ιδιαιτέρως υψηλά στους κύκλους των διανοουμένων, στα πανεπιστήμια και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης».

[24] *Ν. Χυδάκης*, Καθημερινή, 19-11-2011

[25] *Γιάννης Βούλγαρης*, Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, Σταθερή Δημοκρατία σημαδεμενη από μεταπολεμική ισοτρία, 1974-1990, Θεμέλιο, 2001. σ. 328.

μας, αν θέλουμε να προγνώσουμε τις πολιτικές και συνταγματικές εξελίξεις.

β) Κρίση εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας της πολιτικής εξουσίας. Πλήρης απονομιμοποίηση του αντιπροσωπευτικού συστήματος

Η Μεταπολίτευση λήγει με την πλήρη απαξίωση του υπάρχοντος *πολικού και κομματικού συστήματος,* ενός συστήματος που χάρισε, ωστόσο, στην κοινοβουλευτική δημοκρατία του 1975, χάρις στη δημιουργία μαζικών κομμάτων και στην ανάδυση από τις εκλογές πειθαρχημένων κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών, *ομαλότητα και σταθερότητα*.

Αυτό το σύστημα κλυδωνίζεται, σήμερα, μέσα σε ένα κλίμα γενικευμένου εκφυλισμού και πολιτικής απογοήτευσης, αφού προηγουμένως ανέχτηκε και εξέθρεψε το ίδιο τη *διαπλοκή της οικονομικής με την πολιτική εξουσία μαζί με μια εκτεταμένη πολιτική διαφθορά* και αφού *εξοικείωσε επί είκοσι χρόνια την κοινή γνώμη και τους πολίτες με τα σκάνδαλα και την σκανδαλολογία*. Η χώρα πορευόταν χωρίς σταματημό μέσα σε ένα ορυμαγδό συνεχών αποκαλύψεων φαινομένων διαφθοράς σε όλους τους τομείς του δημοσίου βίου και μεγάλης απαξίωσης θεσμών και φορέων. Μια εικόνα σκυθρωπή επισκίαζε τα τελευταία χρόνια τα επιτεύγματα και τις ατέρμονες προσπάθειες για μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμό της πιο ομαλής κοινοβουλευτικά συνταγματικής περιόδου, που γνώρισε ο τόπος μας[26].

Αυτό που τελικά έμεινε, ως βασικό χαρακτηριστικό της μεταπολιτευτικής περιόδου, είναι η *αναξιοπιστία της πολιτικής εξουσίας και η βαθειά κρίση εμπιστοσύνης* προς τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, προς τη Βουλή και τους Βουλευτές της, τη νομοθετική και αναθεωρητική εξουσία και κυρίως προς τα

[26] Βλέπε ενδεικτικά τις κριτικές αναλύσεις για την πρόσφατη πολιτική κατάσταση της Ελλάδας, του *Γιάννη Βούλγαρη*, Η μοιραία πενταετία, Η πολιτική της αδράνειας, 2004-2009, Πόλις, ιδίως σ. 270, 324, 330, κυρίως όμως την προγενέστερη μελέτη του για την περίοδο γενικά της Μεταπολίτευσης με τίτλο «Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση», Πόλις, 2008, όπου γίνεται μια πλήρης και συνθετική παρουσίαση της εξέλιξης όλων των πτυχών που πολιτικού συστήματος από το 1974 έως το 2004.

πολιτικά κόμματα. Ο Δημήτρης Τσάτσος[27], σε μία από τις καίριες συνταγματικο-πολιτικές παρεμβάσεις στα δημόσια πράγματα του τόπου του, είχε επισημάνει ότι η χώρα περνούσε από τα τέλη της δεκαετίας ήδη του 80 μια κρίση νομιμοποίησης των θεσμών. Εντόπιζε μάλιστα την κρίση νομιμοποίησης στην κρίση αξιοπιστίας που χαρακτηρίζει την πολιτική και ειδικά την πολιτική εξουσία. Η αναξιοπιστία της πολιτικής είναι ένα σύμπτωμα που συνδέεται με τη λειτουργία του θεσμού, με την πραγμάτωσή του και αυτή με τη σειρά της συναρτάται με την πολιτική συμπεριφορά του φορέα του. Η πολιτική αναξιοπιστία του θεσμού παράγει κρίση νομιμοποίησης, διότι πλήττει το κύρος του θεσμού, αφού του στερεί ένα συστατικό του στοιχείο, την αποδοχή και την συναίνεση των κυβερνωμένων: «κριτήριο κοινωνικής συναίνεσης είναι η αξιοπιστία της πολιτικής με την οποία πραγματώνονται οι θεσμοί»[28].

Η κρίση αξιοπιστίας και εμπιστοσύνης δεν άφησε ανέγγιχτη ούτε τη δικαστική εξουσία, δυστυχώς ως θεσμό, ενώ στιγμάτισε ανεξίτηλα τη Διοίκηση και την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Σε παρατεταμένη παρακμή και εκφυλισμό είχαν περιέλθει τα τελευταία χρόνια και οι συμμετοχικοί θεσμοί διοίκησης των πανεπιστημίων, την ίδια στιγμή που το εκπαιδευτικό μας σύστημα παρέπαιε και αναζητούσε απεγνωσμένα τρόπους να ορθοποδήσει και εκσυγχρονιστεί.

Βρισκόμαστε, ως λαός, σήμερα μπροστά σε μια πολιτική κατάσταση στην οποία η κοινή γνώμη συνειδητοποιεί έκπληκτη ότι η *δημοκρατική αναγέννηση του 1975 είχε παρακμάσει, είχε εκφυλιστεί, υπό το βάρος της πολιτικής διαφθοράς, των πελατειακών σχέσεων, των συντεχνιακών συμπεριφορών του κρατικοδίαιτου συνδικαλισμού και της κατασπατάλησης του δημόσιου χρήματος.* Η δημοκρατική αναγέννηση στηριζόταν, μεταξύ των άλλων, σε μια απατηλή και υποθηκευμένη με υπέρογκα δάνεια ευημερία[29]. Είχε παραδοθεί στο

---

[27] Ο πρώτος που επεσήμανε και ανέλυσε το σύμπτωμα της αναξιοπιστίας της πολιτικής είναι ο *Δημήτρης Τσάτσος*, σε μια μελέτη του στο περιοδικό *Αντί 346/1987* και αναπαράχθηκε στο τόμο, Ελληνική Πολιτεία, 1974-1997, Καστανιώτης, 1998, Θεσμικά προβλήματα αξιοπιστίας, σ. 29 επ.. Εκεί τόνιζε ότι το αίτημα της νομιμοποίησης κάθε εξουσίας και κατ΄εξοχήν της δημοκρατικής απαιτεί την ύπαρξη πολιτικής και κοινωνικής συναίνεσης απέναντι σε αυτούς που ασκούν πολιτική εξουσία. Η αξιόπιστη λειτουργία του θεσμού αποτελεί άρα στοιχείο συστατικό της νομιμοποίησης του και εξαρτάται από την συμπεριφορά του φορέα του και τη συναίνεση που αυτή συναντά.

[28] *Δ. Τσάτσος*, Ελληνική Πολιτεία, σ. 78.

[29] Εδώ ισχύει η παρατήρηση του *Jacques Attali*, «Κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα, με τη δημοκρατία να κατακτάται σταδιακά μέσα από επαναστάσεις και απελευθερωτικούς πολέμους, ο λαός γίνεται σιγά σιγά κυρίαρχος. Η άλλη όψη της

θάμπος μιας επιδερμικής δημοκρατικής ευφορίας, που υποθάλπονταν από μια καταναλωτική μανία και μια ακατάσχετη κομματική παραχολογία. Είχε ακόμη αφεθεί στη *θαλπωρή ενός ευτραφούς ρητορικά και συνταγματικά, αλλά καχεκτικού ασφαλιστικά, κοινωνικού κράτους,* που κινδύνευε να καταρρεύσει ως χάρτινος πύργος, αφού τα θεμέλιά του, το ασφαλιστικό κεφάλαιο, ήταν σαθρά.

Η πλέον σημαντική, θεσμική επίπτωση αυτής της παρακμής είναι ή πλήρης απαξίωση ή απονομιμοποίηση αυτού που αδόκιμα αποκαλείται πολιτικό σύστημα, ενώ πρόκειται, αν θέλουμε να ακριβολογούμε, για κρίση *νομιμοποίησης του αντιπροσωπευτικού συστήματος και ειδικότερα της σχέσης αντιπροσώπευσης εκλογέως και εκλεγομένου.* Η άτυπη αλλά καθοριστική σχέση εμπιστοσύνης που πρέπει να υπάρχει μεταξύ τους έχει διαρραγεί. Το αξίωμα του αντιπροσώπου-βουλευτή έχει χάσει την θεσμική του ακτινοβολία, την αίγλη του. Ο θεσμός της πολιτικής αντιπροσώπευσης έχει απολέσει το κύρος του και ο φορέας του δεν δικαιολογεί την ύπαρξή του, δηλαδή την εκλογή του.

Ο βίος της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας στην Ελλάδα μόνον ως πολιτικό δράμα μπορεί να αναπαρασταθεί. Γνώρισε στη διάρκεια δύο μόνον δεκαετιών αυτό που άλλες ευρωπαϊκές δημοκρατίες χρειάστηκαν μισό μόνον αιώνα για να συνειδητοποιήσουν: *τον θρίαμβο και την παρακμή της ιδέας της αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας*. Την ίδια χρονική περίοδο που αποκαθίσταντο και εδραιώνονταν οι δημοκρατικοί και κοινοβουλευτικοί θεσμοί στη χώρας μας και λειτουργούσε ομαλά με αξιοζήλευτη κυβερνητική σταθερότητα το συνταγματικό πολίτευμα, την ίδια χρονική περίοδο, από το μέσον της περιόδου, η χώρα βίωνε καθημερινά την παρακμή, την πολιτική απαξίωση των αντιπροσωπευτικών της θεσμών. Ποτέ άλλοτε στη συνταγματική μας ιστορία οι συνταγματικοί μας θεσμοί, κοινοβουλευτική δημοκρατία, κράτος δικαίου και δικαιώματα, δεν ήταν τόσο, καλά, τυπικά, κατοχυρωμένοι και ποτέ άλλοτε δεν ήταν, ταυτόχρονα τόσο απαξιωμένοι ή και για πολλούς πλήρως καταρρακωμένοι ή τόσο αναξιόπιστοι[30].

νεοαποκτηθείσας εξουσίας, ωστόσο, είναι ότι ο λαός είναι στο εξής υπεύθυνος για τις επιπτώσεις του δημόσιου χρέους στα προσωπικά του εισοδήματα - και σε αυτά των παιδιών του. Στο τέλος του αιώνα μετά από εκατοντάδες χρεοστάσια και δύο παγκοσμίους πολέμους, το δημόσιο χρέος έχει γίνει και αυτό παγκόσμιο, ένας τρόπος για την παρούσα γενιά να ζεί παρασιτικά σε βάρος των επόμενων γενεών» (*Jacques Attali,* Παγκόσμια κατάρρευση σε 10 χρόνια; Δημόσιο χρέος: η τελευταία ευκαιρία, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2010, σ.79.

[30] Βλέπε σχετικά και τις αναλύσεις του *Νίκου Αλιβιζάτου*, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην Νεοελληνική ιστορία, 1800-2010, Πόλις, 2011. ιδίως σελ. 498 επ. 659 επ..

Η προηγούμενη διαπίστωση συμπορεύεται ουσιαστικά με μια ανάλογη σκέψη του Γάλλου στοχαστή Γκωσέ, ο οποίος στο πρώτο τόμο του βιβλίου του(...)[31], αναφερόμενος στη Δημοκρατία γενικά σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο είχε εντοπίσει την ακόλουθη ιστορικής σημασίας αντίφαση της εποχής μας: η Δημοκρατία ως πολίτευμα και ως ιδέα είναι στην εποχή μας οικουμενικά καταξιωμένη, ποτέ άλλοτε δεν είχε γνωρίσει τόση αίγλη και δεν αισθανόταν τόσο καλά εδραιωμένη. Και όμως ποτέ άλλοτε δεν έδειχνε *τόσο άδεια εσωτερικά και τόσο ανήμπορη*.

Η δημοκρατία δεν είχε πλέον εξωτερικούς εχθρούς είχε αποκτήσει όμως έναν αδυσώπητο, αδιόρατο αντίπαλο: *τον εαυτό της*. Η *δημοκρατία εναντίον του εαυτού της*, αυτός ήταν, άλλωστε, ο τίτλος ενός προγενέστερου βιβλίου του ίδιου συγγραφέα[32].

Το ίδιο και η *Ελληνική Δημοκρατία φαίνεται να μην απειλείται πλέον από εξωτερικούς εχθρούς, κινδυνεύει όμως από τον κακό εαυτό της, μαραζώνει κατατρώγοντας τα σωθικά της*.

Αυτή είναι κατά τη γνώμη μου η μείζων αντίφαση της μεταπολιτευτικής εποχής: η μορφή και η βάση του πολιτεύματος, ως προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, είναι εκεί, σταθερή και ακλόνητη, και μας κοιτά απρόσωπα και παγερά, ανέπαφη. Και εμείς στεκόμαστε απέναντί της, παραζαλισμένοι ή αλλόφρονες και πάντως χαμένοι. Διερωτόμαστε για το αν έχουμε ή δεν έχουμε ακόμη δημοκρατία και κοινωνικό κράτος, αν έχει καταλυθεί ή όχι η συνταγματική νομιμότητα, η εθνική και λαϊκή κυριαρχία ή το κράτος δικαίου. Διερωτόμαστε αν η δημοκρατία και το κοινωνικό κράτος είναι απτές πραγματικότητες ή πλάσματα της φαντασίας μας.

Το αξιοπερίεργο μάλιστα είναι ότι ενώ διαπιστώνουμε βαθειά κρίση της Δημοκρατίας και του αντιπροσωπευτικού συστήματος, κρίνουμε, ωστόσο, και επικρίνουμε, καταγγέλλουμε και κατακρίνουμε πράξεις και αποφάσεις της Κυβέρνησης με αποκλειστικό αξιακό γνώμονα πάντα τη δημοκρατία και την εθνική και λαϊκή κυριαρχία και όχι κάποιο άλλο πολίτευμα ή ιδεατό σύστημα, όπως το πρώτο ήμισυ του εικοστού αιώνα είχαμε ως κανόνα αναφοράς και σύγκρισης τον σοσιαλισμό ή την αποκαλούμενη πραγματική δημοκρατία. Ακόμη και αυτοί που αναθεματίζουν συνταγματικά το Μνημόνιο, επικαλούνται, για να

Και για την μεταπολιτευτική περίοδο γενικότερα τα πολιτικά κείμενα του *Δ. Τσάτσου*, Ελληνική Πολιτεία, 1974-1997, Καστανιώτης, 1998, ιδίως σελ. σ. 69 επ.

[31] *Marcel Gauchet*, La révolution moderne, I, Gallimard, 2007, σ. 15 επ.

[32] *Marcel Gauchet*, La démocratie contre elle même, Gallimard, 2002. σ. 176 επ.

ξορκίσουν το κακό και να καταγγείλουν τα δεινά που επέρχονται, την παραβίαση του Συντάγματος και την προσβολή της εθνικής και λαϊκής κυριαρχίας, απόδειξη της αντοχής και καθολικής αποδοχής των δημοκρατικών αξιών.

Αλλά και όσοι αντιμετωπίζουν το Μνημόνιο ως σανίδα σωτηρίας, πάλι στο Σύνταγμα-γνώμονα καταφεύγουν και τη Δημοκρατία επικαλούνται, όταν θέλουν να δικαιολογήσουν τα μέτρα που λαμβάνονται και τις αλλαγές που συντελούνται. Στις οξύτατες πολιτικές τους αντιπαραθέσεις οι αντιμαχόμενες μερίδες έχουν, όλες τους, έναν κοινό αξιολογικό κώδικα: την αντιπροσωπευτική δημοκρατική διακυβέρνηση. Δεν υπάρχει άλλος πολιτικός ορίζοντας..

Συμπέρασμα: η ανάγκη ανοικοδόμηση μιας νέας σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ εκλογέων και εκλεγομένων και υπέρβασης της κρίσης αξιοπιστίας της πολιτικής

Εν κατακλείδι, ζούμε μια εποχή όπου βασιλεύει η αβεβαιότητα και το άγνωστο, ο φόβος του αύριο και η παντελής κοινωνική ανασφάλεια σε παγκόσμιο επίπεδο.

Τα φαινόμενα αυτά παρατηρούνται συνήθως σε εποχές μεταβατικές, όπως είναι η δική μας, σε περιόδους οικονομικής κρίσης, σε εμφύλιους ή παγκόσμιους πολέμους, που κυοφορούν επώδυνα μια νέα εποχή. Επανακαθορίζονται οι σχέσεις του κράτους με την οικονομία και την κοινωνία αλλά και του ατόμου με το κράτος και την κοινωνία. Οι μετασχηματισμοί αυτοί υπαγορεύονται, ας το επαναλάβουμε, από παράγοντες που δεν ελέγχονται ούτε ορίζονται από το εθνικό κράτος. Συντελούνται και επιβάλλονται εκτός της εθνικής επικράτειας, από παράγοντες διεθνείς, δυσδιάκριτους και εν πολλοίς ανεξέλεγκτους, από δυνάμεις της παγκόσμιας αγοράς.

Ένας νέος κόσμος γεννιέται σε εθνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο μέσα από συγκρούσεις, έριδες, ρήξεις και οδύνες και κοινωνική ανασφάλεια. Ας τον αφουγκραστούμε, ας προσπαθήσουμε να τον καταλάβουμε, αν θέλουμε να παρέμβουμε συνειδητά για να τον επηρεάσουμε ή και να τον αλλάξουμε και όχι απλώς να τον υποστούμε αγκιστρωμένοι δογματικά στις κλονιζόμενες από τους παγκόσμιους ανέμους βεβαιότητές μας, οργισμένοι και αγανακτισμένοι απλώς για την αδικία και το κακό που μας έτυχε. Αν πιστεύουμε ειλικρινά ότι μπορούμε να ορίζουμε, έστω και εν μέρει, την εθνική μας μοίρα και δεν θέλουμε να μετατραπούμε

σε παθητικούς και ανήμπορους θεατές της, οφείλουμε να συνειδητοποιήσουμε τα όρια και τις δυνατότητές μας και να καταλάβουμε αυτό που γίνεται χωρίς εμάς και για μας, καθώς και αυτό, το ελάχιστο, που μπορούμε να κάνουμε, Εμείς, ως οργανωμένο, εύτακτο και αυτο-προσδιοριζόμενο πολιτικό και κοινωνικό σύνολο.

Το τελευταίο, προϋποθέτει όμως μια νέα σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ εκλογέων και εκλεγομένων, που δεν μπορεί να εγκαθιδρυθεί παρά με την ανάκτηση της αξιοπιστίας της πολιτικής και των πολιτικών. Η ανάκτηση της αξιοπιστίας συναρτάται φυσικά με την αποκατάσταση του κύρους των θεσμών, μόνο που στην προκειμένη περίπτωση το κύρος τους εξαρτάται και αυτό από την 'πολιτικά ενάρετη και λειτουργικά αποτελεσματική' συμπεριφορά των φορέων τους. Πρόκειται άρα για ζήτημα αξιόπιστης και αποτελεσματικής λειτουργίας του θεσμού, -επισημαίνει ο Δ. Τσάτσος- την οποία πραγματώνει ο φορέας του

Ο θεσμός δεν λειτουργεί από μόνος του, ούτε υπάρχει μόνο στα νομικά κείμενα. Ενσαρκώνεται και λειτουργεί από τον φορέα του. Δεν είναι άρα η αντιπροσώπευση γενικά και αφηρημένα ως θεσμός το πρόβλημα στον τόπο μας, αλλά η ζωντανή και συγκεκριμένη σχέση αντιπροσώπευσης. Αυτή η τελευταία πάσχει και χρειάζεται πολιτική αγωγή.

Η κρίση είναι βαθειά, δομική και άτυπη, αξιακή και θεσμική μαζί, δεν αφορά τόσο το αρχέτυπο της σχέσης πολιτικής αντιπροσώπευσης, όσο τις εφαρμογές και πρακτικές που αυτό το ίδιο στηρίζει και καλύπτει. Χρειάζεται να καθιερωθεί μια άλλη λειτουργία του θεσμού καθώς και άλλες πρακτικές από τους φορείς του, που δεν καθιερώνονται όμως από η μία μέρα στην άλλη ούτε απλά με ένα νέο ή με μια νέα αναθεώρηση.